

آشنایی با دانشنامه برخط ویکی فقه

گفت‌وگو با حجت‌الاسلام والمسلمین محمد ظریفی

wikifeqh.ir

تهیه و تنظیم: حمید کرمی

اشاره

امروزه دانشنامه‌های مختلفی در حوزه علوم اسلامی فعالیت می‌کنند که برخی از آنها، به صورت تخصصی در یکی از حوزه‌های علوم اسلامی، مانند امامت و حج ارائه شده‌اند؛ اما گستره ویکی فقه، همه علوم اسلامی است و تمام حوزه‌های اسلامی و حتی علوم مرتبط با علوم اسلامی را شامل می‌شود.

این دانشنامه، ذیل مؤسسه صدای بهار فعالیت خود را از سال ۱۳۸۸ آغاز کرده است. در ادامه، گزارشی از روند شکل‌گیری و فعالیت دانشنامه ویکی فقه و برخی از فعالیت‌های دیگر مرتبط با آن، در گفت‌وگو با مدیر محترم این پایگاه، جناب حجت‌الاسلام محمد ظریفی، از نظر می‌گذرد.

کلیدواژگان: ویکی فقه، مدرسه فقاہت، ویکی پرسش، کتابخانه دیجیتالی.

* مدیر پایگاه اینترنتی ویکی فقه.

راجع به مستندسازی یا ارائه کتابخانه‌ای مطالب علما و اساتید نیز توضیحاتی بدهید؟

در سال ۱۳۸۸ بنا بر پیشنهاد برخی از محققان بنا شد که دروس آقایان به صورت کتابخانه‌ای ارائه و مستند شود. کتابخانه پایگاه، با دوپست کتاب آغاز به کار کرد و امروزه با چهار کتابخانه به صورت کتابخانه اصلی متنی و کتابخانه PDF و کتابخانه‌های اصلی و PDF از شیعه و اهل سنت ارائه می‌شود. استفاده از کتابخانه به طور نامحدود، رایگان است و برای حفظ حقوق مؤلفان، دانلود انجام نمی‌شود؛ اما امکان مطالعه و مستندسازی وجود دارد. از این رو، تقریر دروس اساتید به صورت مستند ارائه می‌شود و هر نکته‌ای که اساتید در دروس خود ارائه کرده‌اند، در متن دروس به کتابخانه متصل شده است؛ به این معنا که وقتی استاد در درس خودشان می‌گویند این مطلب را به عنوان مثال، صاحب کفایه فرموده است، با کلیک روی لینک مورد نظر، به کتابخانه ارجاع داده می‌شود و در صفحه کتاب نیز یک کلمه به عنوان محل شاهد به رنگ قرمز نمایش داده می‌شود. این کار، در سال ۱۳۸۸ انجام شد و به دنبال آن، ویکی‌فقه پدید آمد.

دانشنامه ویکی‌فقه چرا و چگونه آغاز به کار کرد؟

اواسط سال ۱۳۸۸، ویکی‌فقه به طور رسمی شروع به کار کرد. ایده ایجاد آن نیز به این صورت بود که در آن سال‌ها فیلمی به نام «سنگسار ثریا» ساخته شد که به صورت غیرعلمی و در یک فضای غیرمنصفانه، بحث سنگسار را زیر سؤال می‌برد و حالتی

در ابتدا به تاریخچه شکل‌گیری دانشنامه ویکی‌فقه بپردازید؟

مؤسسه صدای بهار، یک مؤسسه دانش‌بنیان است که از سال ۱۳۸۵ شروع به کار کرده است و در حوزه علوم اسلامی فعالیت می‌کند. هدف و شعار اصلی مؤسسه، این بود که ارتباط علما با یکدیگر بهتر از قبل برقرار بشود و همچنین، علوم اسلامی که در حوزه علمیه تولید می‌شود، به صورت دیجیتال ارائه گردد.

در ابتدای شروع به کار مدرسه فقهات، طرحی خدمت برخی مراجع معظم تقلید ارائه شد که یکی از اهداف آن طرح، ارتباط عالمان با عالمان بود. این طرح، با حمایت معنوی حضرت آیت‌الله مکارم شیرازی کار آغاز شد و اولین کار ما، پخش زنده جلسات درس این مرجع بزرگوار بود و در ادامه، دروس سایر مراجع نیز اضافه شد. کاری که با سه استاد حوزه آغاز شد، به جایی رسید که امروزه در خدمت ۱۹۶ استاد حوزه از کشورهای مختلف هستیم و ارتباط خوبی میان این اساتید برقرار شده است؛ یعنی امروز ۱۹۶ استاد، ۳۵۲ درس و افزون بر ۸۱۰۰۰ تقریر متنی مستندسازی شده و بالغ بر ۱۴۲۰۰۰ صوت را ارائه می‌دهیم.

گستره جغرافیایی این طرح، شامل چه کشورهایی می‌شود؟

در این طرح، دروس حوزه‌های علمیه ایران و کشور عراق، اعم از نجف و کربلا و کاظمین و سامرا، همچنین برخی از دروس بیروت، قطیف و احساء در عربستان، کابل و برخی از دروس قاره آفریقا پشتیبانی می‌شود. همچنین، برخی از دروس شهرستان‌ها نیز پشتیبانی می‌شود. این دروس، به زبان‌های فارسی یا عربی ارائه می‌شوند.

آیا توانسته‌اید این ارتباط بین عالمان را آن گونه که می‌خواستید، ایجاد کنید؟

برخی از علما در کشورهای دیگر بیان داشته‌اند تا قبل از آغاز به کار مدرسه فقهات، نمی‌دانستیم در حوزه علمیه قم چه می‌گذرد و چه دروس و مباحثی و توسط چه کسانی ارائه می‌شود؛ ولی با آغاز به کار این مدرسه، مانند این است که در قم و پای درس این آقایان نشستیم.

وحشیانه از آن به نمایش می‌گذاشت. در آن ایام، جناب آقای جوادی، مدیرعامل مؤسسه صدای بهار، می‌فرمود که یکی از دوستان ما، راجع به سنگسار و خشونت موجود در این فیلم، از من سؤال کرد و بنده گفتم مسئله به این صورت نیست. بنابراین، مقاله موجود و مرتبط با این فیلم، در ویکی‌پدیا ویرایش شد و مستندات و شروط اجرای حکم سنگسار برشمرده شد تا مشخص شود که این فیلم، با قواعد ما سازگاری ندارد. متأسفانه، ویرایش‌های بنده به حالت قبل برگردانده شد؛ اما مستندات بیشتری را ارائه دادم که منجر به این شد که IP من را مسدود کردند. چون من ۹ بار متن را برگردان کرده بودم، IP من را محدود نمودند. به همین جهت، توسط یکی از دوستان، ویرایش بعدی را انجام دادم که IP او را هم مسدود کردند. IP دیگری را نیز ایجاد کردیم که به‌طور کلی، IP ایران را مسدود کردند.

در آنجا این ایده به ذهن من آمد که ما در زمین دیگران بازی می‌کنیم و با سیاست‌های خودشان ما را بازی می‌دهند. آن زمان دانشنامه مجازی به این معنا که در حوزه علوم اسلامی فعالیت داشته باشد، نداشتیم و حتی محققان و طلبه‌های ما، چه بسا از ویکی‌پدیا مطالب را استفاده می‌کردند. پس، کار از اواسط سال ۱۳۸۸ آغاز شد و تا به امروز بالغ بر ۶۱۰۰۰ مقاله فارسی در ویکی‌فقه بارگذاری شده و به چهار زبان پشتیبانی می‌شود. زبان فارسی، زبان اصلی است و زبان‌های: عربی، اردو و ترکی استانبولی هم ایجاد شده‌اند و ویکی‌فقه با چهار زبان فعالیت می‌کند. در زبان فارسی ۶۱۰۰۰ مقاله، عربی نزدیک به ۴۰۰۰ مقاله، اردو نزدیک به ۱۰۰۰ مقاله و ترکی استانبولی که به‌تازگی راه افتاده، نزدیک به ۳۰۰ مقاله را در خود جای داده است. در زبان‌های اردو و ترکی استانبولی، منابع همان ترجمه مقالات فارسی است و زبان عربی، منابع مستقل به خودش را دارد.

انتخاب مقالات و سیاست‌های ویکی‌فقه در ارائه محتوا، بر اساس چه معیارهایی است؟

در جلسات ابتدایی ایجاد ویکی‌فقه، این بحث بود که محتوا را تولید کنیم یا اینکه از محتواهای ایجادشده معتبر استفاده نماییم و ارزش افزوده داشته باشیم. پیشنهاد اول، فی‌الجمله رد شد؛ چراکه تولید محتوا، هزینه بسیار بیشتری را به‌دنبال دارد و مهم‌تر اینکه سیاست اصلی مؤسسه، از ابتدا این بوده که علم در حوزه علمیه قم و توسط علما تولید می‌شود؛ اما بحث، در قالب ارائه و نیز ارزش افزوده آن است. بنابراین، اگر تولید محتوا انجام بدهیم، موازی کاری صورت خواهد گرفت. از این‌رو، به این سمت حرکت کردیم که از تولیدات

مؤسسه صدای بهار، یک مؤسسه دانش‌بنیان است که از سال ۱۳۸۵ شروع به کار کرده است و در حوزه علوم اسلامی فعالیت می‌کند. هدف و شعار اصلی مؤسسه، این بود که ارتباط علما با یکدیگر بهتر از قبل برقرار بشود و همچنین، علوم اسلامی که در حوزه علمیه تولید می‌شود، به‌صورت دیجیتال ارائه گردد

حوزه و با سیاست‌های مشخص و همراه با ارزش افزوده‌ای که برای آن ایجاد می‌شود، استفاده کنیم؛ ارزش افزوده‌هایی مثل: قالب ویکی، ارتباط مقالات با همدیگر، دسته‌بندی منظم و مهم‌تر از همه، مستندسازی پاورقی‌ها و مستندات به کتابخانه.

یکی از معیارهای ما در انتخاب مقالات، استفاده از مقالاتی است که دارای اتقان مناسب باشد؛ پرهیز از مطالب سست و ضعیف. تشخیص سست و ضعیف بودن مطلب نیز توسط پژوهشگران دیگر مجموعه‌های قوی و معتبر انجام می‌گیرد و نویسندگان مقالات نیز باید مورد تأیید باشند؛ ضمن اینکه اگر از مجلاتی استفاده می‌کنیم، باید دارای اعتبار باشند. پس، این اعتماد را به مخاطب می‌دهیم که مطالب ویکی‌فقه قابل اعتمادند و می‌توان به آنها استناد کرد. پس، اگر بخواهیم از دانشنامه مکتوب استفاده کنیم، باید دارای اعتبار باشد. چنانچه بخواهیم از تولیدات یک پژوهشگاه هم استفاده کنیم، باید دارای اعتبار باشد. همچنین، کتب مورد استفاده نیز باید تأییدشده و دارای اعتبار باشند و تا به امروز، با این سیاست پیش رفته‌ایم.

علاوه بر اینها، برای مراعات حق تألیف و حق معنوی تولیدکننده‌های محتوا، لینک منبع اصلی مقاله در صورت استفاده از منابع دیگر، حفظ می‌شود.

در باره ارزش افزوده مقالات ارائه شده در ویکی فقه توضیح دهید؟

مطالعه مطلب، اصل کتابی که نشانی آن داده شده، در اختیار ماست و مستقیم مطلب را مشاهده می‌کنیم.

امروزه، کتابخانه فقاقت بالغ بر ۵۶۰۰۰ کتاب را در خود جای داده و کتاب‌های مرجع در حوزه: فقه، اصول فقه، فلسفه، کلام، تاریخ، حدیث، نهج‌البلاغه، صحیفه سجادیه و دیگر علوم را در خود جای داده است. البته ممکن است علوم خاصی مانند حقوق در آن موجود نباشد، یا کم باشد؛ چراکه این کتاب‌ها معمولاً اجازه نشر دیجیتال ندارند. از این رو، می‌توانیم بگوییم علمی که در ویکی فقه کار می‌شوند، با ۹۰ درصد استناد به کتابخانه، همراه هستند و این استنادها، قابل ویرایش و تقویت هستند. مقالاتی که در سال‌های ابتدایی تشکیل ویکی فقه کار شده‌اند، به دلیل حجم کم کتابخانه در آن زمان، استنادهای چندانی ندارند که امروزه آنها را نیز به‌روز می‌کنیم.

همان‌طور که اطلاع دارید، ویکی‌ها علاوه بر اینکه دارای یک فضای علمی هستند، یک رسانه نیز هستند و رسانه بودن آنها، بر دیگر جنبه‌ها غلبه دارد. از این رو، مطالبی که در ویکی‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد، بازخورد سریع‌تری دارد و در موتورهای جست‌وجو، در اولویت قرار می‌گیرند. بنابراین، تولیدات، بهتر و بیشتر دیده می‌شوند. همچنین، مقالات در ویکی فقه در ابتدا مقالات خامی‌اند که دسته‌بندی درستی ندارند. در نتیجه، کاربر اشتیاقی برای مطالعه آنها ندارد و بیشتر در تحقیقات از آنها استفاده می‌شود. از این منظر، ساختار ویکی‌نگاری و فهرست مندرجات و لینک‌های داخلی و ارتباط بین مقالات، به بیشتر دیده شدن مقالات منجر می‌شود. به علاوه، ویکی فقه به صورت اختصاصی این سیاست را دنبال می‌کند که کتابخانه مدرسه فقاقت، برای مستندسازی پاورقی مقالات استفاده می‌شود و ما در جلسات خودمان، به دیگر دوستان هم این پیشنهاد را ارائه می‌دهیم که مستندسازی را انجام دهند تا پایه علمی مطالب ارتقای بیشتری داشته باشد؛ زیرا آفت فضای مجازی، این است که خیلی حرف‌ها زده می‌شوند که مستند صحیحی ندارند. اگر ما مقید باشیم این استناد را به مطلب اصلی برسانیم و با کلیک روی مطلب، به مطلب اصلی برسیم، بسیاری از شایعه‌ها در فضای مجازی از بین خواهند رفت. از این رو، مقالاتی که در ویکی فقه مستندسازی می‌شوند، به‌طور معمول، در مقاله اصلی مستندی وجود ندارد و تنها پاورقی‌ها موجود هستند و معلوم نیست که این مطلب، در نشانی ارائه شده وجود دارد یا خیر. بنابراین، در ویکی فقه مطالب را مستند می‌کنیم و با کلیک روی نشانی مطلب، به کتابخانه فقاقت متصل می‌شویم و در آنجا اصل کتاب را می‌بینیم؛ یعنی هنگام

مستندسازی مقالات، از چه مزایایی برخوردارند؟

محققان از جهات مختلفی مستندسازی را بسیار می‌پسندند؛ اول اینکه شما مطمئن می‌شوید مطلب مورد استفاده نویسنده، درست است. دوم اینکه می‌توانید صدر و ذیل مطلب مورد اشاره را نیز مطالعه کنید. از این رو، هم اطمینان بیشتری به برداشت نویسنده دارید و هم اینکه می‌توانید برداشت‌های بهتری از مطلب داشته باشید.

شاید محتوای یک مدخل برای یک استاد حوزه یا دانشگاه، مطلب جدیدی نداشته باشد؛ اما مستنداتی که انجام شده، برای او ارزشمند باشد؛ مانند این است که در محل درس، ده‌ها کتاب همراه آن استاد است و همانجا کتاب‌ها را می‌بیند و مطلب تقویت می‌شود. از این رو، به گفته برخی اهل فن، اساتید با ویکی فقه مأنوس هستند

و مرتباً از آن استفاده می‌کنند. یکی از اساتید می‌فرمود: «بنده در درس استاد دیگری شرکت می‌کنم و چون با ویکی‌فقه مانوس هستم، در کلاس خیلی قوی عمل می‌کنم؛ به‌عنوان مثال، اگر استاد در درس بفرماید: راجع به فلان مطلب، ادعای اجماع شده، بنده به‌سرعت مدخل مورد نظر را از ویکی‌فقه می‌آورم و ده‌ها مستند موجود در آن را می‌بینم و متوجه می‌شوم تعدادی از علما، آن را رد کرده‌اند و بلافاصله مطلب را به استاد منتقل می‌کنم.» این امر، به معنای احاطه بر منابع است.

گاهی در نوشته‌ها، غلط‌های تایپی وجود دارد؛ برای مثال، با یکی از مجموعه‌ها هماهنگی کردیم تا مستندسازی را انجام بدهند و جلسات آموزشی هم برگزار کردیم. در مطلب نوشته بودند: جلد اول، صفحه ۲۱۵. اما هرچه در نشانی مذکور جست‌وجو کردیم، آن مطلب را نیافتیم. بنده احتمال دادم که اشتباه شده باشد. به همین جهت، صفحه ۵۱۲ را نگاه کردم. متوجه شدم که مطلب مزبور، در این صفحه است؛ یعنی به هنگام تایپ، این اشتباه صورت گرفته است. اگر مستندسازی انجام نشود، این نوع غلط‌ها در فضای مجازی تکرار می‌شود. از این‌رو، مستندسازی، ثمره بسیاری دارد و بنده درخواست دارم که به این کتابخانه مراجعه کنند؛ چراکه یک کتابخانه رایگان است و هیچ‌کس ادعای مالکیت آن را ندارد. این کتابخانه، متعلق به اسلام و اهل‌بیت(ع) است و همگان می‌توانند از آن استفاده کنند تا بر اتقان مطالب خود بیفزایند.

در انتخاب و گزینش مداخل موضوعات، چه رویه‌ای دارید؟
در این عرصه، با چه چالش‌هایی مواجه هستید؟
یکی از منابعی که در ابتدای کار مورد استفاده قرار گرفت، موسوعه فقهی حضرت آیت‌الله شاهرودی بود که مجلدات متعددی از آن در بازار وجود دارد. ما در زبان فارسی، از آن استفاده کردیم؛ زیرا منبعی است که شاخص‌های تعریف‌شده ما را داراست. از این‌رو، مطلبی که در آن زمان استفاده شده، امروزه هم دارای اعتبار است؛ اما مطلب اینجاست که در برخی مداخل، نظرات جدیدی ارائه شده که تلاش می‌کنیم در این مداخل، تغییرات لازم اعمال شود. مدتی است این سیاست را در پیش گرفته‌ایم که در ویکی‌فقه بتوانیم یک مدخل را از منابع مختلف کار کنیم. در سابق، رویه ما به این صورت بود که به‌عنوان مثال، در مدخل «نماز» از یک دانشنامه مانند دانشنامه جهان اسلام استفاده می‌کردیم و مستندسازی‌ها و ویکی‌نگاری‌های آن انجام می‌شد. حال، فرض کنید همین مدخل در دائرة المعارف بزرگ اسلامی هم وجود دارد.

ما این دو را با یکدیگر تلفیق می‌کردیم و این مقاله، تقویت می‌شد. اگر بعدها منبع معتبر دیگری هم این مدخل را ارائه می‌داد، قابل ترکیب و تلخیص با مقالات گذشته بود؛ اما مدتی است که این رویه را کنار گذاشته‌ایم؛ بلکه ما به‌عنوان ویکی‌فقه به‌طور عمده تولیدی نداریم؛ مگر نیاز به تولید محتوا باشد که مقالات بسیار خوبی هم به این صورت ایجاد شده است. مطلب اینجاست که در تلفیق مقالات، مشکلاتی پیش می‌آید؛ مانند اینکه قلم نویسندگان متفاوت است یا برداشتها متفاوت است؛ از این جهت که در ویکی‌فقه قصد داریم، یک نشردهنده و توزیع‌کننده مناسب باشیم. پس، سیاست بر این شد که تلفیق انجام نشود و مداخل متعدد می‌توانند مقالات متعددی داشته باشند و کاربر آنها را مشاهده کند؛ به این صورت که مقاله‌ای که کامل‌تر است، به‌عنوان مدخل اصلی قرار می‌گیرد؛ برای مثال، مقاله «نماز» (دائرة المعارف بزرگ اسلامی)، کاربر را به سایر مقالات هدایت می‌کند. به این صورت، نظریات جدید و قالب مقالات موجود به کاربر منتقل می‌شود. البته در طول زمان، اگر همان مرجع مقاله را کامل‌تر کرده باشد، جایگزین آن خواهد شد.

یکی از معیارهای ما در انتخاب مقالات، استفاده از مقاله‌هایی است که دارای اتقان مناسب باشد؛ پرهیز از مطالب سست و ضعیف. تشخیص سست و ضعیف بودن مطلب نیز توسط پژوهشگران دیگر مجموعه‌های قوی و معتبر انجام می‌گیرد و نویسندگان مقالات نیز باید مورد تأیید باشند؛ ضمن اینکه اگر از مجلاتی استفاده می‌کنیم، باید دارای اعتبار باشند. پس، این اعتماد را به مخاطب می‌دهیم که مطالب ویکی‌فقه قابل اعتمادند و می‌توان به آنها استناد کرد

برخی از دوستان ما نیز نیازهای جامعه را رصد می‌کنند و مدخل‌ها بر اساس نیازسنجی تولید می‌شود؛ مانند بحث شخصیت‌ها. اگر یکی از بزرگان از دنیا برود، به‌سرعت مداخل آن در ویکی‌فقه قرار می‌گیرد. همچنین، بازخورد موضوعات داغ جامعه در ویکی‌فقه ارائه می‌شود. از این رو، جامعه‌محور عمل می‌کنیم.

لطفاً بخش «ویکی تفکر» را که به تازگی شکل گرفته است، معرفی کنید.

در خلال کارهایی که توضیح دادم، طرح جدیدی را هم شروع کرده‌ایم و امیدواریم بتوانیم آن را به‌خوبی پیش ببریم. این طرح، ایجاد بخش «ویکی تفکر» است. البته قرار نیست ویکی‌فقه جدیدی باشد. کار این ویکی، آن است که مباحث اجتماعی، کلام جدید و شبهاتی را که در جامعه بازخورد بسیاری دارند و مخالفان و موافقانی دارد، شامل شود؛ به‌عنوان مثال، موضوعی در جامعه طرح می‌شود و علما برای آن، پاسخ‌هایی ارائه می‌دهند. باز آن شخص پاسخی می‌دهد و علما به آن جواب می‌دهند. تمام این موضوعات و پاسخ‌ها، در فضای مجازی یا منابع مکتوب خاصی پراکنده است و اگر کسی بخواهد نظرات مخالف و موافق را ببیند، باید تمام اینترنت را بگردد و اگر تصبی هم داشته باشد، تنها نظرات موافق را جست‌وجو می‌کند و نگاهی به نظرات مخالف ندارد.

بنابراین، بخش مذکور در ویکی‌فقه، تضارب آرا در سه سطح ارائه می‌کند:

در سطح اول، مقالات موافق و مخالف را به‌صورت مستقل در ویکی‌فقه ارائه می‌نماییم و بین آنها ارتباط برقرار می‌کنیم؛ به‌عنوان مثال، شخصی در مورد صلح امام حسن(ع) یا مذاکره امام حسین(ع) مطلبی ارائه می‌کند. این مطلب، به‌صورت یک مقاله در ویکی‌فقه ارائه می‌شود و نظرات مخالف آن هم ارائه می‌شود تا در کنار هم دیده شوند.

سطح دوم، این است که این مقالات در یک مقاله تلخیص بشوند که موافق و مخالف، این مطلب را گفته‌اند و به‌صورت یک مقاله خلاصه، صدر و ذیل مطلب به‌شکل کامل دیده شود و برای موافق و مخالف، مستندسازی انجام می‌شود تا جدال احسن دیده شود و مخاطب، نتیجه واقعی را به دست بیاورد.

سطح سوم که کار بیشتری می‌برد و تخصصی‌تر است، شامل تحلیل مقالات است که در این فاز، با احتیاط پیش می‌رویم؛ برای مثال، کسی که گفته امام حسین(ع) مذاکره کرده، چه صغری و کبرایی دارد و اگر مغالطه‌ای صورت گرفته، به چه صورت بوده

و پاسخ مخالفان او هم تحلیل می‌شود و مقاله مستقلی ارائه می‌گردد. به این صورت، مخاطب‌محور پیش می‌رویم و به تضارب آرا نیز کمک می‌کنیم. این طرح، آغاز شده و در گام‌های اولیه قرار دارد. این طرح، مؤونه بسیاری می‌برد. به همین جهت، قدم‌به‌قدم پیش می‌رویم.

در فاز نخست، چند مقاله ارائه می‌شود. بنابراین، در سرفصل مقاله‌شناسی توضیح داده می‌شود که این مقاله، در جواب فلان مطلب ارائه شده است. البته با الگوهایی که در ویکی‌فقه وجود دارد، این ارتباطات به‌صورت کامل برقرار می‌شود و مقالات مرتبط با هر مطلبی را مشاهده می‌کنید. در سطح سوم، همه مقالات به یک مقاله تبدیل می‌شود و در فهرست مندرجات، سیر تاریخی مراعات می‌شود.

آن‌طور که اطلاع یافتیم، یکی از طرح‌های بسیار خوب شما، طرح مقالات گرفته‌شده از دروس خارج است. این طرح، چه آثار و برکاتی به دنبال دارد؟

این طرح را که در دست انجام است، با آیت‌الله اعرافی و مسئولان حوزه و یکایک اساتید مطرح کرده‌ایم و نظرات آنها را خواسته‌ایم که تأیید کرده‌اند و توانسته‌ایم توسط اساتید چند مقاله را ارائه بدهیم و ثمرات فراوانی هم دارد. طرح مقالات گرفته‌شده از دروس خارج، نیاز به کمک اساتید دارد تا تعداد مقالات بالا برود؛ زیرا تولید محتوا توسط استاد یا کسی که استاد تأیید می‌کند، انجام می‌شود و ما نشردهنده هستیم و تولیدکننده نیستیم و تنها مستندسازی و ویکی‌نگاری می‌کنیم. مطالب در ویکی‌فقه، به اسم استاد مطرح می‌شود و متن هم توسط استاد یا فرد مورد تأیید استاد نوشته می‌شود. مقالات مأخوذه از دروس فقه، به دنبال این هدف است که یک سال درس خارج استاد در علوم مختلفی از قبیل: فقه، اصول فقه، فلسفه و کلام را که بین ۸۰ تا ۱۱۰ جلسه است، ارائه دهد. در این دروس، یک موضوع کلی وجود دارد و به دنبال آن، چند ریزموضوع هم مطرح می‌شود؛ به‌عنوان مثال، یک بحث اصولی مطرح می‌شود و چند ریزموضوع هم وجود دارد که استاد طی چند جلسه، راجع به آن بحث می‌کند و اگر کسی بخواهد تمام این مباحث را ببیند، باید تقریبات یک سال را مطالعه کند و یا صوت یک سال درس را گوش بدهد.

طلبه یا دانشجویی که نمی‌خواهد از تمام صوت یا تقریر استفاده کند، چه باید بکند؟ یا استادی که در بحث ارتباط علما می‌خواهد ببیند آن عالم چه مباحثی را مطرح می‌کند، چه باید بکند؟ آیا وقت

برای مقالات مرتبط، حوزه علمیه قم (مقالات مرتبط) را ببینید.

حوزه علمیه قم، بزرگ‌ترین و پررونق‌ترین مرکز تربیت و پرورش طلاب علوم دینی شیعه در جهان اسلام در عصر حاضر است.

قدمت این حوزه به نخستین دهه‌های سده دوم هجری قمری و هجرت اشعریان از کوفه به قم و رونق تشیع و تکوین حوزه علمیه شیعی در این شهر برمی‌گردد. با مهاجرت خاندان‌های دانش‌پرور مانند: خاندان برقی، حمیری، ابن بابویه و ... و حضور علویان و سادات در قرون سوم به بعد، حوزه قم اعتبار یافته و سبب رونق و گسترش سریع آن شد و در کنار این مزیت‌ها، ارتباط نزدیک با امامان معصوم (علیهم‌السلام) مایه اعتبار روزافزون حوزه قم شده و آن حوزه را به مرجع و معیاری در حوزه علوم اسلامی بدل کرد. بر پایه منابع گوناگون در حوزه قم تقریباً همه شاخه‌های علوم دینی، از جمله: کلام، علوم قرآنی، رجال، حدیث و ... و مقدمات آن‌ها تدریس می‌شد. حوزه قم در سده‌های سوم و چهارم شکوه فراوان یافته بود، و در سده پنجم، از شکوه پیشین آن کاسته شد. بنابر گزارش‌های نویسندگان در قرن ششم، این حوزه به‌سال‌های رونق پیشین خود نزدیک شده بود. با حمله مغولان به

و ما خبر نداشتیم و جلسات متعددی را برگزار کردیم.

منظور این‌که تا زمانی که این بحث در درس خارج ارائه شده بود، توسط جامعه دیده نشد. بنابراین، وقتی مباحث در ویکی قرار می‌گیرند، بازخورد بهتری خواهند داشت. در این خصوص، با اساتید مشورت شده، تا بدانیم اساتیدی که موافق هستند، کدام بخش را ارائه خواهند کرد و آیا خودشان مشغول کار می‌شوند یا یکی از شاگردانش را معرفی می‌کنند. به هر صورت، این کار نیز در حال انجام است.

در ویکی‌فقه چه علمی مورد توجه است؟

ویکی‌فقه، گسترده‌ترین موضوعات را در علوم اسلامی و علوم مرتبط با علوم اسلامی در بین سایر ویکی‌ها دارد و بنا بر بررسی‌های انجام‌شده، بزرگ‌ترین دانشنامه جهان اسلام در شیعه و اهل تسنن است. از این رو، کار بسیار گسترده‌ای است. در گذشته، مقالات بسیار خوبی وجود داشت که فراموش شده بودند و در ویکی‌فقه استفاده شده‌اند. البته منابع مادی و انسانی ما، محدود است و هرچه منابع ما بیشتر باشد، می‌توانیم کار را گسترش بدهیم؛ برای مثال، در ویکی فارسی، حدود ۱۲ نفر مشغول به کار هستند؛ در حالی که نیاز ما به یکصد نفر نیروی انسانی است تا یک‌ایک مباحث را جلو ببریم؛ یعنی علم تولیدشده بسیاری در اختیار داریم که هنوز به‌صورت دیجیتال در نیامده است؛ ولی ما قدم‌به‌قدم و با اولویت‌بندی پیش می‌رویم؛ به بیان دیگر، به مقالاتی می‌پردازیم که نیاز روز جامعه است و کمتر به آنها پرداخته شده است.

بررسی یک سال درس خارج را دارد؟ از این رو، تصمیم گرفتیم با تشخیص استاد موردنظر، هر ریزموضوع را تبدیل به یک مقاله نماییم؛ مانند بحث «استعمال لفظ در معانی متعدد» از درس خارج اصول استاد فرخ‌فال در سال ۱۳۹۹. استاد، ۶ جلسه را به این مبحث اختصاص داده‌اند که تبدیل به یک مقاله شده و استنادها به منبع اصلی ارجاع گردیده و مستنداتی که استاد در بحث استفاده کرده‌اند نیز به کتابخانه لینک داده شده و در نهایت، به منبع تقریرات یکساله در کتابخانه مدرسه فقاقت لینک داده می‌شود و با رده‌های مختلف دسته‌بندی‌های کلی انجام می‌گیرد. به این صورت، اساتید از مباحث یکدیگر استفاده می‌کنند و کار محققان نیز آسان‌تر می‌شود؛ چراکه مطلب در ویکی قرار می‌گیرد و نشر آن، سریع‌تر و بهتر می‌شود و حتی می‌توانیم با دانشگاه نیز ارتباط داشته باشیم. دانشگاهیان درس خارج را نمی‌بینند؛ اما مقاله را مطالعه می‌کنند.

این طرح را خدمت استاد محمدرضا حامدی مطرح کردیم. ایشان خاطرهای را نقل کردند که برای‌مان باعث قوت بود و مطمئن شدیم که جای این طرح، خالی است. ایشان گفتند: در دهه هفتاد، بحث شبیه‌سازی مطرح شد و این بحث، برای فضای حوزه علمیه غریب بود. آن زمان، حضرت آیت‌الله مکارم شیرازی بحث خارج آن را ارائه دادند و درس تمام شد و کسی از این بحث، خبردار نشد. بنده و یکی از شاگردان ایشان، یک مقاله از این درس استخراج کرده، به چاپ رساندیم. وقتی این مبحث و درس به‌صورت مقاله چاپ شد، از دانشگاه علوم پزشکی و جاهای دیگر با ما تماس گرفتند که برای ما خیلی عجیب است که حوزه وارد این فضا شده

مربوط است، رعایت می‌شود. البته کتابخانه، منحصر به ویکی‌فقه است و برخی مجموعه‌ها آرام‌آرام به این سمت می‌روند و جلساتی هم داشته‌ایم و پیشنهادهای هم داده‌ایم؛ اما بحث اینجاست که مستندسازی، هزینه بسیاری می‌برد و به همین جهت، علاقه‌مندی برای حرکت به سوی مستندسازی، کم می‌شود؛ اما آثار علمی مستندسازی به هزینه‌هایش می‌ارزد. به‌طور معمول، محتوا بسیار ارزشمند است؛ اما می‌بینیم پاورقی‌ها مشکلاتی دارند. بنابراین، مستندسازی‌ها زمان‌بر هستند و نیاز به جست‌وجو و پیدا کردن مطلب و ایجاد ارتباط هستیم تا اگر خطایی هم باشد، اصلاح شود. از این‌رو، باید یکایک نشانی‌ها و ارجاع‌ها را بررسی کنیم. سایر دوستان ویکی‌نگار ما، به‌طور عمده در حوزه‌های تخصصی ویژه‌ای کار می‌کنند و در آن حوزه تخصصی هم خوب کار می‌کنند؛ اما

آیا محققان شما در زمینه ویکی‌نگاری، از تخصص لازم برخوردارند؟

برای انجام کارهای ویکی، از طلاب حوزه علمیه استفاده می‌کنیم که آشنایی خوبی با علوم اسلامی داشته باشند. طلبه‌ای که در ویکی‌فقه فعالیت می‌کند، حداقل باید طلبه درس خارج باشد و یک رشته تخصصی را هم خوانده باشد. کار ویکی، به صورتی است که نیاز به افرادی دارد که به لحاظ علمی، بارز و توانمند باشند.

چرا مانند ویکی‌پدیا که یک دانشنامه آزاد است، به کاربران اجازه اصلاح و ویرایش نمی‌دهید؟

ویرایش ویکی‌پدیا، آزاد است و باعث شده در بسیاری از مسائل اعتبار مطالب پایین باشد؛ البته آنها ارزیابی‌ها و قواعدی برای این کار دارند؛ اما با گستردگی کار، بسیاری اوقات این قواعد به هم می‌ریزد. از طرف دیگر، ویکی‌فقه، یک ویکی تخصصی است و عمومی نیست. از این‌رو، نمی‌توانستیم ID را آزاد بگذاریم تا همه بتوانند ویرایش کنند؛ اما ویرایش تستی را داریم و کاربر می‌تواند به صورت محدود، فعالیت کند؛ یعنی هرکسی می‌تواند یک حساب کاربری در ویکی‌فقه ایجاد کند و این نام کاربری، به صورت آزمایشی فعال می‌شود؛ ولی تا زمانی که مقاله او توسط مدیران تأیید نشده و مورد ارزیابی قرار نگرفته، نشر عمومی نخواهد شد. ماهانه چندین مقاله ارزیابی شده و خطاهای احتمالی آنها رفع شده و زمانی که با ساختار ویکی مطابقت پیدا نمود و با قواعد اتقان مطالب در ویکی‌فقه سازگاری پیدا کرد، فعال شده و نشر عمومی پیدا می‌کنند. بنابراین، کاربر می‌تواند به صورت نامحدود، مقالات خودش را ویرایش کند؛ اما قابلیت ویرایش مقالات دیگران را نخواهد داشت. اگر کاربری چند مقاله خوب بارگذاری کرد، می‌توانیم به آنها دسترسی بیشتری بدهیم تا مقالات دیگر را هم ویرایش کنند. ما به دنبال این مطلب هستیم و توافقاتی را با ارکان حوزوی داشته‌ایم که به محققان بیشتری دسترسی بدهیم تا بتوانند در ویکی‌فقه ویرایش نمایند.

به‌طور متوسط، روزانه ۱۵۰ هزار نفر از مجموعه مدرسه فقهت و کتابخانه و ویکی‌فقه استفاده می‌کنند و نزدیک به یک میلیون صفحه نیز مشاهده می‌شود. از این میزان، روزانه ۶۰ هزار نفر به صورت منحصر به فرد، از ویکی‌فقه بازدید می‌کنند و نزدیک به ۴۰۰ هزار صفحه نیز مشاهده می‌شود. البته با این گستره موضوعی، این آمار پایین است؛ اما باید توجه داشته باشیم که ما هنوز تبلیغات خاصی انجام نداده‌ایم. ویکی‌فقه، در ایام درسی و امتحانات، به رتبه ۶۰۰ تا ۶۵۰ در ایران می‌رسد و به‌طور متوسط، در رتبه ۸۰۰ تا ۸۵۰ قرار دارد

آیا با مجموعه‌های ویکی‌نگار موجود در کشور هم مرتبط هستید؟ تولیدات آنها را چگونه ارزیابی می‌کنید؟

ارتباطاتی با دوستان دیگر داریم و مجمعی تحت عنوان «ویکی‌های اسلامی» وجود دارد و جلساتی برگزار می‌شود و رایزنی‌ها انجام می‌گیرد و برای این منظور، مجمعی تشکیل داده‌ایم. دوستان دیگر هم خوب کار می‌کنند و اتقان مطالب در اموری که به حوزه علمیه

گستره موضوعی ویکی‌فقه و مستندسازی‌های آن، به‌طور کامل، منحصر به فرد است.

آیا در ایجاد ارتباط لینکی، از ماشین هم استفاده می‌شود؟ یا فقط به‌صورت دستی و عامل انسانی اتفاق می‌افتد؟

کارهای محققان ویکی‌فقه، به‌صورت دستی انجام می‌گیرد. تنها لینک‌های قرآنی به‌صورت ماشینی انجام می‌پذیرد. در سایر موارد، نیاز به درک مطلب است و همچنین، محل شاهد باید قرمز شود. از این‌رو، امکان لینک‌دهی ماشینی وجود ندارد. ضمن اینکه چاپ‌ها مختلف است و باید درستی نشانی مورد بررسی قرار گیرد تا اتقان مطلب، بیشتر باشد.

لطفاً راجع به CMS، قالب و جست‌وجوی هوشمند پایگاه نیز توضیح دهید؟

نرم‌افزار ویکی‌ها، به‌طور معمول، همان کدهای ویکی‌پدیاست که از ویکی‌مدیا استفاده و بومی‌سازی شده است؛ اما ویکی‌فقه، تنها ویکی است که صفر تا صد کدهای آن، توسط متخصصان مجموعه ما و از طریق مهندسی معکوس انجام گرفته است. این کار، معایب و مزایایی دارد. زمانی که شما یک‌به‌یک برای نرم‌افزارها کد می‌نویسید، زمان بسیاری می‌برد و گاهی برای یک کدنویسی، یک ماه زمان نیاز است. بنابراین، به‌روزرسانی‌های کمتری انجام می‌گیرد؛ اما از سوی دیگر، دست شما باز است و

حتی می‌توانید قابلیت‌هایی را که در ویکی‌پدیا هم وجود ندارد، به پایگاه اضافه کنید؛ برای مثال، مبدل‌هایی در ویکی‌فقه داریم که در ویکی‌پدیا چنین امکانی وجود ندارد؛ یعنی ویراستاری و لینک‌دهی قرآنی، توسط مبدل‌ها انجام می‌گیرد. از سوی دیگر، تغییر مسیر دسته‌ای، در ویکی‌فقه وجود دارد که در ویکی‌پدیا وجود ندارد. همچنین، برخی قابلیت‌ها در ویکی‌پدیا وجود دارد که هنوز فرصت کدنویسی آنها را نداشته‌ایم؛ اما در برخی مباحث، به‌روزرسانی در حال انجام است.

بحث دیگر، جست‌وجو در پایگاه است که این موتور جست‌وجو، توسط مجموعه ما کدنویسی شده است. جست‌وجو در کتابخانه جست‌جوی هوشمند بر اساس NLP یعنی پردازش طبیعی زبان انجام می‌گیرد. از این‌رو، اگر در مدرسه فقاهت اصطلاحی را کاوش کنید، موتور جست‌وجو اصطلاحات مشابه آن نظیر مضاف‌الیه را هم می‌کاود و به کاربر پیشنهاد می‌دهد؛ به‌عنوان مثال، با جست‌وجوی «امام حسین»، زیارت امام حسین(ع) و سایر موارد مرتبط را نیز پیشنهاد می‌دهد. در حال حاضر، تا سه کلمه کار شده و دوستان روی کلمه چهارم مشغول کار هستند تا موتور جست‌وجو آنها را پیشنهاد بدهد.

باید عرض کنم که این کار، هم در کتابخانه وجود دارد و هم در مدرسه فقاهت؛ یعنی موتور جست‌وجوی ویکی‌فقه، می‌تواند داخل مقالات نیز همین جست‌وجو را انجام بدهد. قرار است موتور جست‌وجوی پردازش طبیعی زبان در ویکی‌فقه فعال شود تا جست‌وجوها دقیق‌تر انجام گیرد. بحث جست‌وجو، بسیار گسترده

العربية، راهنما، جست‌وجوی پیشرفته، فقه، کتابخانه‌ها، کتاب
صفحه اصلی، فقه اصول فقه قرآنی، علوم حدیث، احکام، عقاید، علوم عقلی، اخبار و فروع، سیره، تاریخ، جغرافیا، ادبیات، مناظرات، سیاسی، علوم جدید، مجله‌ها، سایر همه گروه‌ها
نویسندگان

کتابخانه
مدرسه فقاهت
بخش اصلی

مدرسه فقاهت
کتابخانه مدرسه فقاهت
کتابخانه تصویر اصلی
کتابخانه اهل سنت
کتابخانه جمهوری اهل سنت

ویکی فقه
ویکی پرسش

به کتابخانه «مدرسه فقاهت» خوش آمدید؛
دارای ۷۳۸۴ عنوان کتاب در ۱۶۷۶۸ جلد

است و به نظر می‌رسد، با انجام این کارها، محققان راحت‌تر بتوانند به نتایج مورد نظر خودشان دست پیدا کنند.

پایگاه برقرار می‌شود. دوستان می‌توانند نظرات خود را در مورد این نرم‌افزارها، ارائه بدهند تا آنها را اصلاح و تکمیل کنیم.

آیا تولیدات نرم‌افزاری هم دارید؟

این مجموعه، تولیدات نرم‌افزاری هم داشته که محققان می‌توانند به‌صورت رایگان از آنها استفاده کنند. در مدرسه فقاقت، قسمت «دانلود نرم‌افزارها» وجود دارد؛ از جمله می‌توانم به این موارد اشاره کنم:

– نرم‌افزار پخش زنده دروس خارج که برای اندروید و ویندوز در دسترس قرار گرفته است.

– نرم‌افزار بایگانی دروس همراه با انتخاب موضوع، سال درس و استاد قرار داده شده و متن و صوت دروس را به شما ارائه می‌هد و نیاز به ورود به پایگاه ویکی نیست و با دانلود می‌توانید به صورت آفلاین از آنها استفاده کنید.

– یک پلاگین ورد ایجاد شده است که رنگ‌بندی و مستندسازی را راحت‌تر کرده است.

– نرم‌افزار فیش‌نگار هم تولید شده که برای محققان بسیار قابل استفاده است و نسخه اندروید آن، ارائه شده است. شاخصه اصلی این فیش‌نگار، علاوه بر خوشه‌بندی و دسته‌بندی، این است که می‌توانید از تمامی اینترنت فیش‌ها را وارد نرم‌افزار کنید. دیگر شاخصه آن، مستندسازی خودکار است. وقتی شما یک فیش را از یک پایگاه تهیه می‌کنید، به‌صورت خودکار لینک مطلب به آن

آیا ویکی‌فقه به‌طور بایسته در بین طلاب شناخته شده است؟

جلسات بسیاری با حوزویان و اساتید برگزار شده است. اشکالی که به خودمان وارد می‌دانیم، این است که در حوزه تبلیغات کار خاصی انجام نداده‌ایم. اگر ویکی‌فقه در جست‌وجوها در رده اول قرار می‌گیرد، در نتیجه تبلیغات نبوده است. البته طلاب فعال در کارهای علمی و فضای مجازی، به‌طور معمول، ویکی‌فقه را می‌شناسند. بازخوردها نیز برای ما امیدوارکننده است؛ برای مثال، برخی طلاب در بازخوردها گفته بودند: بعد از آشنایی با کتابخانه مدرسه فقاقت، استفاده از بسیاری از نرم‌افزارها را کنار گذاشته‌ایم و با استفاده از تلفن همراه، موضوعات و کتب و اساتید را جست‌وجو می‌کنیم.

به‌طور متوسط، روزانه ۱۵۰ هزار نفر از مجموعه مدرسه فقاقت و کتابخانه و ویکی‌فقه استفاده می‌کنند و نزدیک به یک میلیون صفحه نیز مشاهده می‌شود. از این میزان، روزانه ۶۰ هزار نفر به‌صورت منحصربه‌فرد، از ویکی‌فقه بازدید می‌کنند و نزدیک به ۴۰۰ هزار صفحه نیز مشاهده می‌شود. البته با این گستره موضوعی، این آمار پایین است؛ اما باید توجه داشته باشیم که ما هنوز تبلیغات خاصی انجام نداده‌ایم. ویکی‌فقه، در ایام درسی و امتحانات، به رتبه ۶۰۰ تا ۶۵۰ در ایران می‌رسد و به‌طور متوسط، در رتبه ۸۰۰

پایگاه «ویکی‌پرسش»، یکی دیگر از محصولات مؤسسه صدای بهار است. این وبگاه، در قالب ویکی و با امکان مستندسازی پاورقی‌های پاسخ‌ها، اقدام به ارائه پرسش و پاسخ‌ها در حوزه علوم اسلامی نموده است. برای محتوای پاسخ‌ها، از منابع معتبر و پاسخگوی فعال در حوزه علمیه که دارای اعتبار و اتقان هستند، استفاده می‌شود و علاوه بر ارائه مطالب در قالب ویکی، مستندسازی پاورقی‌ها نیز انجام می‌شود. هم‌اکنون این پایگاه، افزون بر ۱۱ هزار پرسش و پاسخ مستندسازی شده را در خود جای داده است

تا ۸۵۰ قرار دارد. این موضوع، در حالی است که ویکی فقه، یک پایگاه تخصصی است.

مؤسسه صدای بهار، به جز ویکی فقه، محصول دیگری هم دارد؟

پایگاه «ویکی پرسش»، یکی دیگر از محصولات مؤسسه صدای بهار است. این وبگاه، در قالب ویکی و با امکان مستندسازی پورقی‌های پاسخ‌ها، اقدام به ارائه پرسش و پاسخ‌ها در حوزه علوم اسلامی نموده است. برای محتوای پاسخ‌ها، از منابع معتبر و پاسخگوی فعال در حوزه علمیه که دارای اعتبار و اتقان هستند، استفاده می‌شود و علاوه بر ارائه مطالب در قالب ویکی، مستندسازی پورقی‌ها نیز انجام می‌شود. هم‌اکنون این پایگاه، افزون بر ۱۱ هزار پرسش و پاسخ مستندسازی شده را در خود جای داده است که برای محققان و مبلغانی که با قشر جوان، اعم از دانش‌آموز و دانشجو در ارتباط هستند، مغتنم می‌باشد. در پاسخ به پرسش‌ها همواره موضوع لینک به منبع اصلی، به منظور حفظ حق تألیف و امانتداری، رعایت می‌شود.

در پایان، اگر مطلبی هست، بفرمایید.

مجموعه صدای بهار، به دنبال نفع شخصی یا مجموعه‌ای نبوده است؛ بلکه به دنبال این بوده تا گرهی را باز کند. بنابراین، در میان جامعه علمی شیعه و اهل سنت، بی‌بدیل است که با این گستره، علمای جهان اسلام را با یکدیگر مرتبط کرده است و قصد داریم با مشورت و صلاحدید اساتید، ارتباطات بین علمای شیعه و اهل تسنن برقرار شود تا به یک فقه مقارن برسیم. همچنین، کتابخانه‌ای رایگان، به این صورت وجود ندارد و سایر کتابخانه‌ها هزینه دارند. ویکی فقه نیز در موتورهای جست‌وجو، به‌عنوان اولین‌های نتایج ارائه می‌شود و محققان نیازی به استفاده از منابع مشکوک و غیرمتقن نخواهند داشت. باید عرض کنم که تاکنون انتظار و درخواستی از سایر مجموعه‌ها نداشته‌ایم و تلاش ما بر خدمت‌رسانی بوده است.

از سوی دیگر، برای رشد و پیشرفت کار، نیاز به منابع مالی و انسانی داریم. در این زمینه نیز گلايه‌مندی بسیاری وجود دارد؛ اما تلاش کرده‌ایم با امکانات کم و روحیه جهادی دوستان، بتوانیم خروجی مناسبی داشته باشیم. حدود هفت سال قبل، از طرف سازمان تبلیغات اسلامی می‌خواستند مستندی را آماده کنند؛ چراکه این سازمان، در دوره‌ای به‌طور غیررسمی، بودجه ما را تأمین می‌کردند.

بنابراین، مستندی آماده شد. مستندسازی از امکانات موجود تعجب می‌کرد. به ایشان عرض کردم: چرا تعجب می‌کنید؟ گفتند: من گمان می‌کردم ویکی فقه، یک ساختمان ده طبقه و با بیش از ششصد - هفتصد کارمند توانسته این کارها را انجام بدهد. عرض کردم: خداوند به ما برکت داده و با امکانات مادی و نیروی محدود، کارهای بزرگی صورت گرفته که مبتنی بر کارهای جهادی است. کاری که اینجا انجام شده، در سطح ملی است و بسیار گسترده و ارزشمند می‌باشد. ما در ویکی فقه، وظیفه‌ای داریم و دوستان دیگر، وظیفه دیگر دارند. مدرسه فقاقت، یک طرح ملی است و ویکی فقه هم یک طرح ملی است. از این رو، می‌طلبید که از این طرح‌ها حمایت شود و با حمایت بیشتر، خواهیم توانست خروجی مطلوب‌تر و افزون‌تری داشته باشیم. در حال حاضر، ده‌ها طرح وجود دارد که نیاز به منابع مالی دارند. بیش از ۶۱ هزار مقاله در حال ویرایش مجدد هستند؛ اما تعداد مقالات، زیاد است و کار ساده‌ای نیست و نیاز به سرمایه مالی و انسانی بیشتری داریم. همچنین، اجرای طرح‌های مختلف و متنوع، نیازمند نیروهای بیشتری خواهد بود.

در پایان، از تمام عزیزانی که ما را در ارائه این خدمات یاری کرده‌اند، به‌خصوص مسئولان محترم حوزه علمیه قم و اساتید بزرگوار، تشکر و قدردانی می‌کنم. ■